

ЧИ БУВ ЙОАН ДАМАСКИН САВАЇТОМ?

Автор намагається поставити під сумнів поширене донедавна переконання, що св. Йоан Дамаскин належав до монахів Лаври св. Сави Освященного в долині Кедрону. Він опрацьовує доступний історичний, агіографічний та піснетворчий матеріал і на його основі висуває гіпотезу про те, що великий піснетворець і богослов радше не міг належати до цієї монашої спільноти. Стаття є розширеним і деталізованим варіантом гіпотези, висловленої автором у його монографічному дослідженні про різдвяний канон св. Йоана Дамаскина.

Ключові слова: Йоан Дамаскин, Лавра св. Сави, літургіка, патрологія.

Основна ідея цього допису виникла під час праці над моїм докторським проектом під проводом проф. Йоганнеса Гофмана, який завжди цікавився Йоаном Дамаскином¹ і якому я, саме з огляду на це його зацікавлення, хочу присвятити цю статтю. У дописі йдеться про питання, чи Йоан Дамаскин справді був монахом Великої лаври св. Сави при Кедронському потоці в Юдейській пустелі. Мій допис жодним чином не претендує на всеохопне висвітлення цього питання – його належить розуміти радше як певне заохочення до подальших досліджень, у ході яких стало б можливим дещо уточнити вислів «правдоподібно, у лаврі Сави»², висловлений свого часу моїм науковим керівником.

Йоан Дамаскин належить до християнських авторів пізньої античності й початку Середньовіччя, дуже відомих і визнаних, про життя яких, щоправда, знаємо досить мало достеменного. Більшість житій Йоана Дамаскина появилися через багато років після його смерті, мають агіографічний характер і в багатьох вимірах виявляють радше легендарні

¹ Нещодавно проф. Гофман присвятив цьому церковному вчителю цілий розділ у своєму двотомному підручнику: Johannes Hofmann. *Zentrale Aspekte der Alten Kirchengeschichte* [= Theologische Lehr- und Lernbücher, 4/2]. Würzburg 2013, с. 321-362.

² Там само, с. 324.

штрихи.³ Попри це, не варто применшувати їхнього історичного значення. Навіть якщо ціль житій та піснетворчих творів – прослава й возвеличення християнського прикладу, поданого для наслідування, у них є також щось інше, більше за звичайний перелік та оцінку історичних подій, і багато інформації з них на тлі інших історичних джерел виглядає не лише цікавою, а й інформативною та близькою до дійсності.

Попри інтенсивні дослідження на ниві історично-патристичної науки, багато питань у біографії Йоана Дамаскина залишаються відкритими. З агіографічних і піснетворчих джерел годі відтворити точну інформацію щодо його життя – наприклад, точні дати народження і смерті Йоана (бл. 655 – бл. 745)⁴. До більш-менш незаперечних фактів біографії Дамаскина належала його монаша батьківщина, а саме монастир св. Сави поблизу Єрусалима. Однак це твердження далі буде піддано сумніву, а в підсумку наведемо аргументи «проти».

У джерелах, як і в дослідженнях, панує однозгідність щодо того, що Йоан Дамаскин народився в другій половині VII ст. у Дамаску й там провів перші роки життя.⁵ З тих самих джерел випливає, що Йоан, покинувши Дамаск, подався у Святе Місто (Єрусалим)⁶, і схоже на те, що найправдоподібнішою датою цієї події є 705-706 рр.⁷

³ Див. тут і далі: Oleksandr Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus. Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar* [= Jerusalem Theologisches Forum, 17]. Münster 2010, с. 51-57. Найновіше в дослідженні біографії Йоана Дамаскина див.: Eva Ambros. *Die arabische Vita des Johannes von Damaskus // Akademie Aktuell: Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 2 (2015) 78-81.

⁴ Про це див.: Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus*, с. 60, 80.

⁵ Це підтверджують також арабські історики (див.: P. Joseph Nasrallah. *Saint Jean de Damas, Son Époque – Sa Vie – Son Œuvre* [= Les Souvenirs Chrétiens de Damas, 2]. Harissa 1950, с. 57-58). Цьому відповідає також його прізвище Δαμασκηνός у Синаксарі Константинопольської Церкви, 4 грудня, 2 (див.: *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* / ред. Hippolyt Delehaye [= Propylaeum ad Acta SS Novembris]. Brüssel 1902 (далі – Delehaye), с. 278), як і свідчення грецького та арабського житій: «Це [= його батьківщина] є місто Дамаск» (*Грецьке житіє* 4 (PG 94, 433); «Місцем народження та виховання цього благоговійного Йоана було саме місто Дамаск» (*Арабське житіє* 3 (= *Biographie de St Jean Damascène. Texte original arabe, publié pour la première fois par C[onstantin] Bacha*. Harissa 1912 (далі – Bacha), с. 12); нім. перекл.: Georg Graf. *Das arabische Original der Vita des hl. Johannes von Damaskos // Der Katholik Zeitschrift für katholische Wissenschaft und kirchliches Leben* 93 (Bd. 12, Folge 4) (1913) (далі – Graf)] 164-190, 320-331, тут с. 172

⁶ Пор.: *Подвійне житіє (Йоана і Косми)* 11 (див.: Athanasios Papadopoulos-Kerameus. *Analekta Hierosolymitikes Stachyologias* (= Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας), т. 4. St.-Petersburg 1897, с. 271-302, тут с. 279); *Грецьке житіє* 22 (PG 94, 461); *Арабське житіє* 9 (Bacha, с. 19; Graf, с.180).

⁷ Пор.: M[artin] Jugie. *Jean Damascène (Saint) // Dictionnaire de Théologie Catholique*, т. 8 (1924), с. 693-751, тут с. 695; Vassa Conticello. *Jean Damascène // Dictionnaire des philosophes antiques*, т. 3 (2000), с. 989-1012, тут с. 1002; Насралла допускає проміжок часу між 718 і 720 рр.

Віддавна прийнято вважати, що Йоан вступив до багатонаціональної Лаври св. Сави поблизу Єрусалима, у якій і мала би пройти решта його життя.⁸ Це подають усі довші агіографічні джерела,⁹ а «офіційне» *грецьке житіє* додає, що Дамаскин не лише написав усі свої твори в Лаврі св. Сави, а й переглянув і впорядкував їх також там¹⁰. Однак уже Герман Зотенберг, заперечуючи Йоанове авторство християнського роману «Варлаам і Йоасаф», не хотів зараховувати Дамаскина «до письменників монастиря [Сави]»¹¹. Далі, у 1951 р., дослідник Дамаскина Йоганнес Гек (Ноеск), хоч і допускав, що Йоан жив у монастирі св. Сави, уже тоді вказував, що «така постать, як він [Йоан Дамаскин], мав бути чужорідним тілом у світі палестинського монашества, вороже наставленому до освіти»¹². Обережне «well» (= «правдоподібно») в Лаута й таке ж «правдоподібно» у Гофмана також є вираження їхньої непевності щодо саваїтської монашої батьківщини Йоана Дамаскина.¹³

(Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 81); пор.: Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus*, с. 69-71 (з подальшою бібліографією).

⁸ Вісім праць дослідників, які подано у хронологічному порядку, див. у: Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus*, с. 72, прим. 297.

⁹ Пор.: *Грецьке житіє* 22 (PG 94, 461); *Арабське житіє* 9 (Vacha, с. 19; Graf, с. 180); *Грузинське житіє* 16 (рос. перекл.: К[орнелий] Кекелідзе. Грузинская версия арабского Жития св. Иоанна Дамаскина // *Христiанській Востокъ* 3/3 (1914) 119-174, тут с. 157).

¹⁰ Пор.: *Грецьке житіє* 35 і 36 (PG 94, 481 і 484).

¹¹ Hermann Zotenberg. *Mémoires sur le texte et les versions orientales du Livre de Barlaam et Joasaph* [= Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques, 28/1]. Paris 1887, с. 74 (цит. за: Albert Ehrhard. *Das griechische Kloster Mar-Saba in Palaestina, seine Geschichte und seine literarischen Denkmäler // Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 7 (1893) 32-83, тут с. 48, прим. 2, пор. також с. 41, прим. 2). За найновішими достовірними дослідженнями, автором роману «Варлаам і Йоасаф» насправді є не Йоан Дамаскин, а Євтимій Агіорит († 13.05.1028), грузинський письменник і монах гори Афон (див.: Robert Volk. *Einführung // Die Schriften des Johannes von Damaskos*, т. 6/1: *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph (spuria)* / ред. Robert Volk [= Patristische Texte und Studien (далі – PTS), 61]. Berlin 2009; т. 6/2: *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph (spuria), Text und zehn Appendices* [= PTS 60]. Berlin 2006, тут т. 1, с. 1-95).

¹² Johannes M[aria] Hoeck. *Stand und Aufgaben der Damaskenos-Forschung // Orientalia Christiana Periodica* 17/1 (1951) 5-60, тут с. 7.

¹³ Пор.: Andrew Louth. *St. John Damascene, Tradition and Originality in Byzantine Theology*. Oxford 2002, с. 256; Hofmann. *Zentrale Aspekte der Alten Kirchengeschichte*, с. 324. Щодо попередніх припущень, що Йоан Дамаскин був монахом Лаври св. Сави, див.: Joseph Patrich. *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism. Fourth to Seventh Centuries* [= *Dumbarton Oaks Studies*, 32] Washington 1995, с. 144, 191, прим. 16, 273, 329, 351, 352; *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present* / ред. Joseph Patrich [= *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 98]. Leuven 2001, с. 7, 11-13 (вступ) та інші дописи в цьому збірнику, у яких Йоана традиційно представляють саваїтом або ж вказують на нього як такого.

Вступ Йоана Дамаскина в монастир

Зі звільненням Йоана з його високого поста при халіфському дворі в Дамаску¹⁴, правдоподібно, збігається його рішення йти в Єрусалим – чи, радше, в один із розміщених поблизу нього монастирів. Принаймні, це вплинуло на прояснення Йоанові його монашого покликання, оскільки більшість джерел¹⁵ вказує на безпосередню пов'язаність цих подій. Найраніші з них, щоправда, однозгідно малюють картину мотивації вступу Йоана в монастир. Якщо йти за ними, то Йоан став монахом в одному з монастирів Палестини з власного переконання. «Подвійне житіє» (Йоана та Косми, сер. IX ст.)¹⁶, як і два інших ранніх житія (X – поч. XI ст.), змальовують його як особу, що покинула заможне життя в Дамаску, щоби стати монахом у самому Єрусалимі чи поблизу нього.

Понад усе це [= різносторонню та добру освіту], він [Йоан] набув собі ще більше благоговіння та справжню філософію, тобто страх Божий. Він бо відмовився від усього батьківського маєтку та достатку, від свого багатства в Аравії, став монахом і надав перевагу спогляданню та вбогості перед тлінним дочасним багатством.¹⁷

А в Синаксарі Константинопольської Церкви зазначено: «через свою віру християнську він [...] роздав батьківське багатство й відтак віддався радісно монашому життю разом із блаженним Космою»¹⁸. Отож згадані джерела говорять про Йоанів зважений та зроблений особисто вибір монашого життя без подальших вказівок щодо місця та монастиря.

Йоан прийшов у монастир як освічений муж. Його ґрунтовні знання, особливо ж філософська компетентність, яку він приніс зі собою з Дамаска¹⁹, після вступу до монастиря, звичайно ж, розширилися через озна-

¹⁴ Перед тим, як стати ченцем, Йоан був міністром дамаського халіфа. Він покинув службу десь у 706-му чи 710-х рр., коли омейядська адміністрація почала використовувати замість грецької мови арабську як державну. – *Прим. ред.*

¹⁵ Бібліографію щодо цього див. у прим. 6.

¹⁶ Пор.: *Подвійне житіє (Йоана і Косми)* 11 (Papadopoulos-Kerameus. *Analekta Hierosolymitikes Stachyologias*, с. 279): «Οὗτος οὖν ὁ ἀξιάγαστος πλοῦτον καὶ περιφάνειαν καταλιπὼν καὶ ὅλος γενόμενος τοῦ πρὸς Θεὸν ἔρωτος, τὴν ἐνεγκαμένην ἀφείς καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα καταλαβὼν "... καὶ τὸν πατρικὸν ὅλον σκορπίσας πλοῦτον "... μοναχὸς γενόμενος καὶ ἱερεὺς».

¹⁷ *Vita Marciana* 4 // Mauricio Gordillo. *Damascenica: I. Vita Marciana; 2. Libellus Orthodoxiae* [= *Orientalia christiana*, 29 (8/2)]. Roma 1926, с. 64.

¹⁸ *SynConst*, 4 грудня, § 2 (Delehayе, с. 279).

¹⁹ Пор.: *Грецьке житіє* 8-10 (PG 94, 440-445, особл. 444); *Арабське житіє* 4 (Bacha, с. 12н, Graf, с. 172-174, особл. 174).

йомлення з патристикою та аскетикою²⁰. Цитування у Йоанових творах – а він цитує 98 святих отців та інших світських грецьких авторів із 259 їхніх праць²¹ – дозволяє стверджувати, що бібліотека його монастиря мала б містити багато з цих творів, а значить, могло би йтися про монастир із великою бібліотекою. Утім, друге не є конче необхідним, оскільки Йоанові, правдоподібно, була доступною багата й відома бібліотека єрусалимського храму Воскресіння.²² Та все ж пошук монастиря, у якому міг би жити Йоан, приводить радше до думки про великий монастир (у кожному разі, джерела виправдано підштовхують до такого твердження).

І справді, є один ранній рукопис (Cod. Vat. gr. 2081, X ст.)²³ з автентичними творами Йоана Дамаскина, який дає недвозначну вказівку на те, що Йоан належав до одного з великих монастирів, тобто до однієї з лавр. Мова про заголовок його «Першого слова на Успення Богородиці», у якому вказано: «Йоана, смиренного і грішного монаха, слуги слуг Господа нашого Ісуса Христа, з Давньої лаври»²⁴. На перший погляд, цей загальний заголовок дає підставу думати про Лавру св. Сави. Однак у його тексті йдеться про *Давню* лавру, а не про *Велику* лавру, що є звичною назвою Лаври св. Сави в Юдейській пустелі,²⁵ тому, виходячи з цього свідчення, Йоан не мусив бути монахом саме Лаври св. Сави, котру зазвичай називають *Великою лаврою*.

²⁰ Див.: *Арабське життя* 10 (Bacha, с. 20; Graf, с. 181).

²¹ Див.: C[elestin] Chevalier. *La Mariologie de Saint Jean Damascène* [= *Orientalia Christiana Analecta*, 109]. Roma 1936, с. 40-44.

²² Див.: Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 95.

²³ Див.: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, т. 5: *Opera homiletica et hagiographica* / ред. Bonifatius Kotter [= PTS 29]. Berlin 1969 (далі – Kotter. *Die Schriften*, т. 5), с. 482.

²⁴ «Ἰωάννου, ταπεινοῦ καὶ ἀμαρτωλοῦ μοναχοῦ, δούλου τῶν δούλων τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς παλαιᾶς λαύρας» (Йоан Дамаскин. *Перша проповідь на Успення*; див.: Kotter. *Die Schriften*, т. 5, с. 483).

²⁵ Щодо окреслення «Велика лавра» див.: Siméon Vailhé. *Le Monastère de Saint-Sabbas // Échos d'Orient* 2 (1898-1899) 332-341, тут с. 337-339; щодо окреслення «Давня лавра» для монастиря Харитона в єрусалимському окрузі: Amnon Linder. *Christian Communities in Jerusalem // The History of Jerusalem. The Early Muslim Period 638-1099* / ред. Joshua Prawer, Haggai Ben-Shammai. Jerusalem 1996, с. 121-162, тут с. 138; більше про монастир Харитона див.: Sidney H. Griffith. *From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods // Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997) 11-31, тут с. 12, прим. 6 (із бібліографією); Andrew Louth. *John of Damascus and the Making of the Byzantine Theological Synthesis // The Sabaite Heritage*, с. 301; J. Patrich. *St. John Damascene: Preacher and Poet // Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics* / ред. Mary B. Cunningham, Pauline Allen [= *A New History of the Sermon*, 1]. Leiden 1998, с. 247-266 (зокрема, тут автор вказує на «дуже пізно засвідчену» традицію вважати Йоана Дамаскина савайтом та покликається на різницю між «Давньою» і «Великою» лаврами, див. с. 248 і далі).

Йоан Дамаскин як монах і пресвітер церкви Воскресіння в Єрусалимі

Якщо залишатися в контексті гомілетичного надбання Йоана, то, виходячи з порівняння окремих рукописів, можна виявити цікаву зачіпку для подальших висновків. Один із давніших рукописів із гоміліями Дамаскина, а саме Codex Parisinus Graecus 1476 (= Cod. 306 = I з 890 р.)²⁶, вказуючи на Йоана, не подає жодної вказівки щодо лаври. З нього радше випливає, що Йоан був єромонахом церкви Воскресіння: «Святого отця нашого Йоана, святого Воскресення Христа Бога нашого (= церкви Воскресіння в Єрусалимі) [...], тобто Мансура»²⁷. Якщо прийняти за факт, що монашою батьківщиною вченого єромонаха Йоана був сам Єрусалим, то вдасться пояснити певні факти з різних житій Дамаскина, наприклад, можливість далі вивчати богослов'я, швидке рукоположення, тісний зв'язок із патріархом Єрусалиму.

Йоан міг поглиблювати знання з богослов'я, здобуті від його християнського вчителя Косми з Дамаска,²⁸ із самим патріархом, який був його другом і вчителем.²⁹ Хоча Йоан Дамаскин був монахом, патріарх Йоан V уповноважив його до писання богословських творів і проповідництва.³⁰ Правдоподібно, саме на його прохання Дамаскин написав свої систематичні богословські дослідження та навчав їхнього змісту в якійсь школі.³¹ На користь цього свідчить хроніка Теофана († 818), у якій Йоана

²⁶ Див. про це також: Kotter. *Die Schriften*, т. 5, с. 95-97.

²⁷ Йоан Дамаскин. *Проповідь про неплідну смоковницю* (критичний апарат) (Kotter. *Die Schriften*, т. 5, с. 110); обговорення щодо наведених заголовків див.: Conticello. *Jean Damascène*, с. 992 і 999.

²⁸ Див. про це: Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus*, с. 62-67.

²⁹ Відстоюючи православ'я єрусалимського патріарха Йоана V щодо піснеспіву «Трисвяте», він пише у *Trisag.* 26: «Хто б мав краще знати спосіб мислення патріарха Йоана, ніж я? Ніхто. Він, правду кажучи, не видихнув би жодного віровчительного питання, у котре б він мене, як свого учня, не посвятив» (див.: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, т. 4: *Liber de haeresibus. Opera polemica* / ред. Bonifatius Kotter [= PTS, 22]. Berlin 1981 (далі – Kotter. *Die Schriften*, т. 4), с. 329).

³⁰ Пор.: Conticello. *Jean Damascène*, с. 1002.

³¹ У глибокому змісті праць і якісній дидактиці Йоана Дамаскина – у порівнянні із сучасним професором – переконані Шевальє (Chevalier. *La Mariologie de Saint Jean Damascène*, с. 31), Жужі (Jugie. *Jean Damascène*), а також Насралла (Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 101-102). Це підтверджують і широкі зв'язки Йоана Дамаскина, про які можна здогадуватися з адресатів багатьох його творів чи впроваджень до цих Йоанових текстів. Див. про це в: Johannes von Damaskos. *Philosophische Kapitel* / вступ, перекл. і комент. Gerhard Richter [= Bibliothek der griechischen Literatur, 15: Abteilung Patristik]. Stuttgart 1982, с. 19 і далі, особл. прим. 51. Багато творів Йоана Дамаскина написано на замовлення (наприклад, його передмови до «Institutio elementaris» та «Dialectica», див.: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*,

Дамаскина вперше³² окреслено як Золотоустого (ὁ Χρυσορρόας) й написано про нього як пресвітера, монаха та чудового вчителя (πρεσβύτερος, μοναχός, διδάσκαλος ἄριστος), що далеко просіяв своїм життям і промовами.³³ В іншому місці той самий історик знову говорить про Йоана як про нового вителя Церкви (τὸν νέον τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλον)³⁴. Противники ж іконопочитання пишуть про нього у своїх анатемах як про «учителя безбожності й того, хто неправильно трактує Святе Письмо»³⁵. Цим вони засвідчують справжню учительську діяльність Дамаскина. Зважаючи на це, виглядає правдоподібним, що Йоан був причетний до християнської освіти й написав усі свої богословські твори, листи, промови та піснеспіви, перебуваючи в Єрусалимі.

Згідно з життями, минуло небагато часу – і патріарх Йоан, у віданні якого були також монахи з монастирів його округу³⁶, рукоположив Дамаскина у пресвітери церкви Воскресіння.³⁷ Це могло статися перед вибухом іконоборства (726).³⁸ На користь цього свідчить інтелектуальна, письменницька та риторична вправність Йоана. Місцева і помісна Церква суттєво скористала з включення Йоана до складу клиру церкви Воскресіння. Виступивши проти іконоборства, патріарх здобув в особі Йоана потужну

т. 1: *Institutio elementaris. Capita philocophica (Dialectica)* / ред. Bonifatius Kotter [=PTS 7]. Berlin 1969, с. 20 і 52).

³² Пор.: *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813* / вступ, перекл. і комент. Cyril Mango, Roger Scott. Oxford 1997, с. 565 і далі, зокрема прим. 6.

³³ Theophanes. *Chronographia zum A.M. 6221 (= A.D. 728/9)* // Carolus de Boor. *Theophanis Chronographia*, т. 1: *Textum graecum continens*. Leipzig 1883, с. 408.

³⁴ Theophanes. *Chronographia zum A.M. 6234 (= A.D. 741/2)* // Там само, с. 417; пор. також: три «святі мужі та поважні вчителі» (ἄνδρας ἁγίους καὶ αἰδεσίμους διδασκάλους), до яких Теофан зараховує Германа Константинопольського, Георгія Кіпрського та Йоана Дамаскина (див.: Theophanes. *Chronographia zum A.M. 6245 (= A.D. 752/3)* // Там само, с. 428).

³⁵ *Діяння синоду в Ієреї* (у «Діяннях Другого вселенського собору в Нікеї, 6-те засідання», див.: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* / ред. Ioannes D. Mansi, т. 13. Florentiae 1767, с. 356).

³⁶ Пор.: Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 101; Linder. *Christian Communities in Jerusalem*, с. 134, 138. Незважаючи на панування мусульман, палестинські монахи під проводом єрусалимського патріарха відігравали важливу роль у житті вірних (наприклад, у боротьбі за іконопочитання), оскільки вони були поза згубними придворними інтригами та впливами Константинополя (див.: Ehrhard. *Das griechische Kloster Mar-Saba in Palaestina*, с. 39-41).

³⁷ Пор.: *Грецьке життє* 34 (PG 94, 480-481) та *Арабське життє* 14 (Bacha, с. 24; Graf, с. 185). Про численних еромонахів при дворі єрусалимського патріарха див.: Linder. *Christian Communities in Jerusalem*, с. 136-137.

³⁸ Пор.: Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 101.

підтримку.³⁹ Зважаючи на багатство проповідей і літургійних піснеспівів, можна робити висновки про пастирську та проповідницьку діяльність Дамаскіна в єрусалимській церкві Воскресіння⁴⁰, а можливо, він перейняв у Єрусалимському патріархаті навіть архипресвітерські обов'язки⁴¹.

Тож з агіографічних і гомілетичних джерел випливає висновок, що Йоан був еромонахом у Єрусалимі. Зрештою, це підтверджують і візантійські джерела, які не згадують ні про вступ Йоана до Лаври св. Сави, ані не знають його як лавріота.⁴²

Останні роки життя та місце смерті Йоана Дамаскіна

Щодо останніх років життя, особливо ж щодо місця смерті Йоана, джерела мовчать. Правдоподібно, він залишався у своєму (не окресленому точніше) монастирі, де переглянув свої праці, чим можна пояснити існування різних редакцій його творів.⁴³ Згідно з *SynConst* та *Арабським житієм*, Йоан досяг досить похилого віку.⁴⁴ *Vita Marciana* подає, що він «провів безперестанно в аскезі, у вдосконаленні благочестя та вивченні божественного закону 70 років і досяг похилого віку»⁴⁵. Ці передання співзвучні зі словами самого Дамаскіна, який в одній із проповідей описує себе як чоло-

³⁹ Єрусалимський патріарх Йоан V (706-735), як пише Насралла, у свій час був єдиним мелхїтським патріархом на чолі єпископату Сирії, Палестини та Єгипту (Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 100-101); пор. також: Linder. *Christian Communities in Jerusalem*, с. 131; Petrynko. *Der jambische Weihnachtsskanon des Johannes von Damaskus*, с. 75, прим. 323 (подальша література). Цього патріарха, згідно з Коттером, хвалили за його боротьбу за віру (див.: Kotter. *Die Schriften*, т. 4, с. 292, особл. прим. 8). Щодо богословського обґрунтування вчення про ікони Йоана Дамаскіна див.: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, т. 3: *Contra imaginum calumniatores orationes tres* / ред. Bonifatius Kotter [= PTS 17]. Berlin 1969; Petrynko. *Der jambische Weihnachtsskanon des Johannes von Damaskus*, с. 75, прим. 323 (подальша література).

⁴⁰ Пор.: Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 101; видання гомілій Йоана Дамаскіна див.: Kotter. *Die Schriften*, т. 5.

⁴¹ Щодо цього див.: Petrynko. *Der jambische Weihnachtsskanon des Johannes von Damaskus*, с. 76-79. Також див. нещодавно опубліковану дисертацію: Givi Lomidze. *Die früheste georgische Rezeption des Weihnachtsskanons des Johannes von Damaskos in den Textversionen des Iovane Zosime, des Mikael Modrekili, des ältesten georg. Menaions und des Giorgi Mtacmindeli*: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar [= Forum Orthodoxe Theologie, 14]. Berlin 2015, с. 114 і 198.

⁴² Див.: Marie-France Auzépy. *De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles)*: Étienne le Sabaïte et Jean Damascène // *Travaux et Mémoires* 12 (1994) 183-218, с. 194-196.

⁴³ Див.: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, т. 2: *Expositio fidei* / ред. Bonifatius Kotter [= PTS 12]. Berlin 1973, с. XXVI і далі.

⁴⁴ Пор. «ἐν γήρα πόνει» – у похилому віці [пор. Пс 91:15, LXX] у *SynConst*, 4 грудня, § 2 (Delehaue, с. 279); *Арабське житіє* 16 (Bacha, с. 28; Graf, с. 189). Одна з редакцій константинопольського синаксаря (*SynConst*, 4 грудня) подає вік Йоана як 104 роки (PG 94, 502).

⁴⁵ *Vita Marciana* 11 // Gordillo. *Damascenica*, с. 65.

віка, що досяг зими свого проповідництва (ἐν χειμῶνι τῶν ἐπῶν), так що мусить напружувати свій старечий голос для змагання у похвалах [Богоматері] (γεγηρακότα τὸν λόγον πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῶν ἐγκωμίων ὀπλιζόντες)⁴⁶. Існує також виправдане припущення, що через свої polemічні праці проти іконоборства й інших ересей та ісламу Йоан, невдовзі після смерті його друга патріарха Йоана V († 735), потрапив у немилість.⁴⁷ Цим можна пояснити також той факт, що наприкінці життя Дамаскин не перебував у Єрусалимі. Оскільки похилий вік не давав йому змоги займати відповідальний пост у церкві Воскресіння, можливо, для доживання останніх років⁴⁸ він вибрав відлюдність пустелі. Через дуже скупу джерельну базу щодо останніх років Йоанового життя неможливо нічого сказати про його тодішню монашу батьківщину.

Келія та мощі Йоана Дамаскина у Лаврі св. Сави

Коли сучасні прочани чи відвідувачі приходять у Лавру св. Сави, їм неодмінно показують келію св. Йоана Дамаскина з прибудованою до неї каплицею. Якщо ж шукати фактів почитання Дамаскина в Лаврі св. Сави, то першу згадку про це можна знайти аж у XII ст. Про вшанування мощей Йоана у Лаврі св. Сави розповідає ігумен Даниїл у своєму «Ходінні», яке походить, правдоподібно, з 1106-1107 рр.⁴⁹ Не заглиблюючись у подробиці щодо місця поклоніння, слов'янський ігумен серед іншого згадує таке: «Святий Йоан Дамаскин лежить тут, [...] тут лежать й інші святі, їхні тіла виглядають як живі, і з них виходить невимовний аромат»⁵⁰. У 1177 р., тобто через 70 років, візантійський паломник Фока розповідає про велику

⁴⁶ Пор.: Йоан Дамаскин. *Друга проповідь на Успення*, 1 (Kotter. *Die Schriften*, т. 5, с. 517; рос. перекл.: Иоанн Дамаскин. *Три похвальных слова на Успение Богоматери* // *Pravmir.Ru: Православная электронная библиотека* (<http://lib.pravmir.ru>), або: *Азбука веры: Православное общество* (<http://azbyka.ru>), або: *Homlib.Com: Online Library* (<http://homlib.com>)).

⁴⁷ Пор. тут і далі: Conticello. *Jean Damascène*, с. 1003.

⁴⁸ У 742 р. Йоан Дамаскин, очевидно, ще був живий, бо він є творцем енкомія Петрові Маюмському, який того року зазнав мученицької смерті (див.: Auzéry. *De la Palestine à Constantinople*, с. 195).

⁴⁹ Про дослідження питання датування див. передмову Клауса Земана (Klaus D. Seemann) до видання: Ігумен Даниил. *Хожение* (= Slavische Propyläen, Texte i n Neu- und Nachdrucken, 36). München 1970 [передрук із: Життьє и Хожение Данила, Руськыя земли игумена: 1106-1108 гг. / ред. М. А. Веневитинов // *Православный палестинский сборник*, т. 1, вип. 3 (1883) і-xxii, 1-96; т. 3, вип. 3 (1885) viii-x, 97-297.

⁵⁰ Пор.: Ігумен Даниил, *Хожение, О лавръ святаго Савы*, с. 55 («святый Иоаннь Дамаскинъ ту лежить, [...] и ини мнози святги ту лежать, тѣлеса яко живи, и благоуханіе отъ нихъ исходитъ несказанно»); пор. також Nasrallah. *Saint Jean de Damas*, с. 128; Conticello. *Jean Damascène*, с. 1001.

церкву в Лаврі св. Сави та про багато мощей, що їх там почитють, серед яких і мощі Йоана Дамаскина.⁵¹

Ці два письмових джерела – тексти слов'янського і візантійського паломників – постали через 350 років після смерті Йоана, і вони не можуть пояснити столітніх замовчувань лавріютами почитання вельми шанованого богослова та їхнього співбрата. Невідомим залишається також, як і чому мощі Йоана Дамаскина свого часу було перенесено до Константинополя та чому цього жодним чином не зазначено в літургійному календарі лаври, хоча така практика була звичною в багатьох випадках перенесення мощей⁵². Слов'янський архимандрит Агрифіній, який також здійснив паломництво до лаври (бл. 1360 чи 1370), письмово засвідчує, що йому показали келію Йоана, але не його мощі.⁵³ Ще один слов'янський свідок, диякон Зосима, повідомляє, що мощі Дамаскина у 1419-1421 рр. почитали в Константинополі в одному з богородичних монастирів, про що свідчать також інші паломники, які відвідали Константинополь. Неможливо прослідкувати й те, як і чому мощі святого нині опинилися в різних церковних місцях, серед іншого в монастирі св. Юрія в Пендакомо (Кіпр), у монастирі Йоана Євангелиста (Патмос), у Сан-Джорджіо-деї-Греці (Венеція) та в Лаврі св. Сави.⁵⁴

Нарешті, треба згадати, що Codex Graecus Hierosolymitanus 585 із фонду бібліотеки Лаври св. Сави, який тепер зберігається в бібліотеці греко-православного Єрусалимського патріархату, було написано, як вказує його переписувач, у келії Йоана Дамаскина. Кодекс переписав саваїтський монах на ім'я Єремія у 1606 р.⁵⁵ Для теми, яку ми тут розглядаємо, зміст цієї вказівки не є визначальним. Він засвідчує лише тривале почитання Йоана Дамаскина та його келії в Лаврі св. Сави, а також вказує

⁵¹ Пор.: Johannes Phokas, *Descriptio Terrae Sanctae* (PG 133, 927-962, тут 948); див. також О. Н. А[финогенова], С. А. Моисеева. Иоанн Дамаскин, Восточная агиографическая традиция / Мощи // *Православная Энциклопедия* 24 (2010) 58-60.

⁵² Згадаймо кілька прикладів із візантійського літургійного календаря щодо більших святих: перенесення мощей Йоана Золотоустого (27 січня), мученика Ігнатія Богоносця (29 січня), Никифора Константинопольського (13 березня), Атанасія Великого (2 травня), великомученика Теодора Стратилата (8 червня), диякона і первомученика Стефана (2 серпня).

⁵³ Про прочан, їхні «прощі», а також про вказівки на джерела див.: А[финогенова], Моисеева. Иоанн Дамаскин, с. 60.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Див.: Athanasios Papadopoulos-Kerameus. *Hierosolymitike Bibliothekhe*, т. 2, St. Petersburg 1894 (незмінений додрук: Bruxelles 1963), с. 600-601 (опис кодексу): «Ἀὐταῖς αἱ θεῖαι τρεῖς λιτουργίαι ἔγραψαν διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ πλήμονος, καὶ ἀθλίου Ἱερεμίου τάχα καὶ ἱερομονάχου Σαββαΐτου ἐν τῇ μεγίστῃ λαύρᾳ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα, ἐν κελίῳ τῷ ποτὲ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ».

на факт, що з піснеписцем Йоаном Дамаскином як церковним авторитетом пов'язували переписування богослужбових книг.

Традиція рукописів із працями Йоана Дамаскина у Лаврі св. Сави

З пізніми (початок XII ст.) згадками про почитання Йоана у Лаврі св. Сави співзвучні також відомості про переписування і традицію його праць у цій монашій спільноті. Якщо Йоан усе ж належав до цього монашого згромадження, то дивним і неясним залишається факт, що саваїтські писання VIII ст. його ігнорують⁵⁶. У переліку видатних лаврських монахів у грузинському «Мучеництві Михаїла Саваїта» (IX ст.) Йоана Дамаскина теж не згадано.⁵⁷ Серед 705 перелічених рукописів монастиря св. Сави, згідно з Альбертом Ергардом⁵⁸, лише в одному манускрипті XV ст. є «Виклад православної віри» (*Expositio fidei*) – найкраща догматична праця Дамаскина, а загалом лише три з усіх рукописів містять Йоанові тексти. Це підтверджує також каталог рукописів Лаври св. Сави, який подає Пападопулос-Керамеус. Згідно з ним, твори Йоана Дамаскина містяться лише в п'ятьох рукописах, і то пізнього датування: Codices gr. 562 (XVI-XVIII ст.), 591 (XVIII ст.), 614 (XV ст.), 649 (XVIII ст.) та 683 (XVII ст.).⁵⁹

Піснетворчість, присвячена Йоанові Дамаскину

Останнім аргументом щодо поставленого в заголовку статті питання є піснетворчість на честь Йоана Дамаскина. Однак перш ніж її розглядати, треба з'ясувати, чи є згадка про ознаки такого стибу, як місце походження чи діяльності, звичним або навіть обов'язковим елементом у чинах на честь святих. А якщо так, то чи дотримано того в службах на честь Йоана Дамаскина?

Звичайно, кожен піснеписець є вільним щодо того, як творчо опрацьовувати свої ідеї. Якщо він і мусить дотримуватися чогось, то цим

⁵⁶ Див.: Auzéry. De la Palestine à Constantinople, с. 193.

⁵⁷ Там само, с. 202.

⁵⁸ Тут і далі див.: Ehrhard. Das griechische Kloster Mar-Saba in Palaestina, с. 32-79, особл. 69-78; пор. також: Johannes von Damaskos. *Philosophische Kapitel*, с. 18, прим. 46.

⁵⁹ Пор.: Papadopoulos-Kerameus. *Hierosolymitike Bibliothek*, т. 2, с. 589, 603, 615, 633, 646. Ідея зараховувати Йоана Дамаскина – як саваїта чи й ні – до редакторів літургійного типікону Лаври св. Сави є пізнішою. Вона з'являється лише в Симеона Солунського († 1429), у Пері τῆς Θείας Προσευχῆς 302-303 (PG 155, 535-699, тут 556) і відтоді засвідчена у традиції принагідно, – наприклад, лише в одному рукописі із саваїтського надбання, а саме Cod. Hierosolym. Gr. 308 з 1587 р. (див.: Papadopoulos-Kerameus. *Hierosolymitike Bibliothek*, т. 2, с. 432-435, зокр. с. 434).

«чимось», безсумнівно, поряд зі свідомо обраним ритмом вірша, є позитивне представлення оспівуваної ним особи у преподобних вимірах її християнського життя і поведінки. Щодо точних біографічних даних оспівуваного святого, то автор не має жодного обов'язку згадувати їх. Проте якщо ретельно проглянути служби певним святим, співмірним Йоанові в житті та діяннях, то швидко можна впевнитися, що згадка про місце їхнього діяння та соціальне оточення таки була звичною для піснеписців практикою.

Дуже відомим і очевидним прикладом цього є служби св. Миколаєві, єпископу Мир Лікійських († після 326): його єпископське місто багато разів і в різні способи згадується в піснетворчих текстах на честь його святого.⁶⁰ Існують також приклади з єрусалимського округу. У каноні на честь патріарха Софронія Єрусалимського Теофан Граптос († 845) оспівує його як єрусалимського, зокрема, у такому тропарі: «Ангелом Воскресіння Христового був еси і святим предстоятелем божественного Гробу Христового, який нас джерелом безсмертя збагатив і рід наш від упадку возставив»⁶¹. В іншому місці того ж канону піснетворець говорить про місце служіння святого такими словами: «Славне Воскресіння та Гріб Життя споглядав еси з любов'ю непорушною і звідти черпав учення глибинне боговидіння, так просвітив ти і вірних, предстоятелю святий»⁶². Наступний приклад міститься в одному з тропарів канону на честь Андрея Критського: «Єрусалим радіє сіяючи, бо він приніс тебе, блаженний, як світильник величний світові»⁶³. Після двох прикладів щодо єпископів із єрусалимського округу – раз як місця служіння, інший – як місця походження – наведемо ще кілька прикладів щодо осіб із числа монахів, які були безпосередньо пов'язані із Лаврою св. Сави.

Канон Теофана Граптоса, монаха Лаври св. Сави, на честь засновника згаданої лаври містить багато вказівок на біографічні дані святого. Спочатку автор називає Саву учнем св. Євтимія († 473)⁶⁴, відтак оспівує його як того, хто «пустелю прикрасив» і «в ній боговгодні та душеспасительні

⁶⁰ Пор.: Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, Τόμος β' περιέχων τὴν ἀκολουθίαν τῶν Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου μηνῶν. Roma 1889-1892, с. 385-407 (пісня 3, тропар 3 канону на утрени 6 грудня).

⁶¹ Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, Τόμος δ' περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου μηνῶν. Roma 1898, с. 68 (пісня 1, тропар 2 канону на утрени 11 березня).

⁶² Там само, с. 70 (пісня 5, тропар 2 канону на утрени 11 березня).

⁶³ Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, Τόμος δ' περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου μηνῶν. Roma 1901, с. 32 (пісня 7, тропар 2 канону на утрени 4 червня).

⁶⁴ Пор., наприклад: Μηναῖα, т. 2, с. 379 (пісня 3, тропар 4 канону на утрени 5 грудня).

твердині» воздвиг⁶⁵. Під цим розуміється не що інше, як заснована Савою Велика лавра, котра в день його пам'яті в одній зі строф співає: «Благодарно веселиться у Господі велика і славна лавра твоя, о мудрий, радіючи і величаючись тобою, будівником її, і, повна втіхи, голосить: благословен еси, Боже отців наших»⁶⁶. Лавра радіє також, бо може гостити «терпеливе і багатостраждальне тіло як дорогоцінні моці»⁶⁷, «рака яких виточує благовонний запах духовний» і сповнює великою радістю «синів його» – монашу братію, що стоїть довкола раки⁶⁸.

Наприкінці наведемо ще службу св. Стефанові Саваїту, піснеписцю († 807). Невідомий творець канону однозначно називає його учнем отця Сави, таким чином визнаючи Стефана саваїтом. У восьмій пісні свого канону він пише:

Жаданням внутрішнім великим, всеблаженний, дослідив ти, Стефано, святе житіє Сави всеблаженного; світлом же життя свого наслідував його, всеоспівуваний, і став воістину зразковим учнем його.⁶⁹

Наведених прикладів достатньо, щоб показати, що в піснетворчості на честь святих цілком природним є вказувати місце походження, батьківщину чи місце життя й діяльності святого. Тож тепер закономірно виникає питання, що під цим оглядом можна знайти в піснетворчих текстах на честь Йоана Дамаскіна.

Пам'ять учителя Церкви Йоана Дамаскіна вже в давній традиції, що засвідчена в палестинському календарі між 973 і 986 рр., звершували 4 грудня, – правдоподібно, в день його відходу з життя⁷⁰. Тож він завжди залишається в тіні великомучениці Варвари, що її пам'ять як першої святої припадає на той самий день. Та хоча Йоан займає друге місце, він має повноцінну літургійну службу в офіційних виданнях мінеї⁷¹. Поза тим, цьому відомому богословові присвячено й інші служби, які або зовсім не ввійшли до богослужбових книг, або ввійшли тільки частково.

Мої дотеперішні дослідження показали, що поряд із поодинокими короткими текстами на його честь можна знайти принаймні п'ять повноцінних чинів, тобто літургійних служб для богослужінь добового кола на честь Йоана Дамаскіна. У хронологічній послідовності це:

⁶⁵ Пор. там само, с. 379-380 (пісня 1, тропар 1; пісня 4, тропар 3 канону на утрени 5 грудня).

⁶⁶ Там само, с. 382 (пісня 7, тропар 2 канону на утрени 5 грудня).

⁶⁷ Пор. там само, с. 383 (пісня 8, тропар 3 канону на утрени 5 грудня).

⁶⁸ Пор. там само (пісня 9, тропар 1 канону на утрени 5 грудня).

⁶⁹ Мґґаїа, т. 6, с. 106 (утрення 13 липня).

⁷⁰ Пор.: Petrynko. *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus*, с. 81-82.

⁷¹ Пор.: Мґґаїа, т. 2, с. 360-371.

1. Анонімні стихири та канон Стефана Саваїта († 807), видання яких доступне, наприклад, у грудневому томі римської мінеї⁷². Вони є офіційними богослужбовими текстами візантійської Церкви на честь святого в день його пам'яті.

Крім цього автора, були й інші – частково анонімні, частково відомі – християнські письменники, богослови та музиканти, які створили піснеспіви й величальні пісні на честь Йоана. До них, наскільки мені вдалося знайти, належать:

2. Неопублікована служба (стихири і канон) Евхаїта Йоана Мавропа († після 1081)⁷³, збережена в Cod. Gr. Hierosolym. Staurou 86 (Євхологон, XV ст.)⁷⁴, арк. 61-65^{зв}. Як вдалося встановити Д'Аюто зі вказівкою на Томадакіса, початково цю службу було створено як піснеспів на честь Йосифа Піснеписця († 886), а вже опісля адаптовано як службу на честь Дамаскіна.⁷⁵ Справді, багато тропарів цієї служби витримані досить загально, так що їх можна використовувати як богослужбові тексти на честь будь-якого піснеписця, наприклад: «У серці своєму мав ти воду життя, потік насолоди, ріку радості велику, тихоплинну, і так били у тілі твоєму солодкі потоки піснеспівів» (пісня 3, тропар 3). Детальніше порівняння обох служб – у Cod. Gr. Hierosolym. Staurou 86, з одного боку, й у виданні Томадакіса, з іншого, – виявляє таку картину. З первісних загальних піснеспівів, присвячених Йосифові, що були сформульовані в багатьох тропарях (тобто загальних текстів на честь піснеписців), Йоан Мавроп (чи, може, якийсь інший письменник) переробив дві стихири на хвалитних («Χαίροις, ἡ λιγυρὰ χελιδών, ἡ ἀδών ἡ μελιχρὰ καὶ ἠδύφωνος...» та «Ποίαις α'σματικαῖς χάρισι καταστέφωμεν τὸν ὑμνογράφον...») у стихири вечірні на «Господи визвав». Далі кожну пісню канону на честь Йосифа Пісне-

⁷² Пор.: Μηναῖα, т. 2, с. 360-371.

⁷³ Про життя і діяльність Мавропа див.: Hans-Georg Beck. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [= Handbuch der Altertumswissenschaft, част. 12: Byzantinisches Handbuch, 2/1]. München 1959, с. 555-556; Wolfram Hörandner. Johannes Mauropus // *Lexikon für Theologie und Kirche* (далі – *LThK*) (Sonderausgabe 2009), т. 5, с. 935 (з відповідною літературою).

⁷⁴ Опис кодексу див. у: Athanasios Papadopoulos-Kerameus. *Hierosolymitike Bibliothek*, т. 3. St. Petersburg 1897, с. 143-146, особл. 145. У дослідженні кодексів зі службами Йоану Дамаскіну, отриманні копії з них, а також у вивченні текстів із грецьких кодексів я користав із дружньої допомоги д-ра Роберта Фолька (Dr. Robert Volk, Bayerische Akademie der Wissenschaften / Byzantinisches Institut Scheyern), за що хочу йому сердечно подякувати.

⁷⁵ Пор.: Francesco D'Aiuto. *Tre canoni di Giovanni Mauropode in onore di santi militari*. Roma 1994, с. 23, прим. 66; Εὐτύχιος Ἰ. Τομαδάκης. Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος, Βίος καὶ ἔργον. Αθήνα 1971, с. 235-239 (видання служби Йосифу Піснеписцю, с. 255-272); згідно з Д'Аюто, Cod. Palat. Gr. 138 (сер. XIV ст.) містить цей канон як канон Йосифу Піснеписцю (там само, с. 77, прим. 5).

писця було скорочено (з перших восьми пісень вилучено по два тропарі, а з дев'ятої – три тропарі), ім'я святого змінено, а текст пристосовано до особи Йоана Дамаскина. Замість «Йосиф» було вставлено «Йоан» чи «Дамаскин» або один з атрибутів святого, беручи при цьому до уваги метричну особливість, наприклад: «εὐφραίνου τοίνυν, ὦ σοφέ» замість «εὐφραίνου τοίνυν, Ἰωσήφ» (пісня 6, тропар 1). Деякі тропарі, щоправда, були справді укладені на честь Йоана, і більшість стихир точно були створені для Йоана⁷⁶, тому їх буде наведено тут окремо.

3. Стихира Никифора Етика (який жив і творив музику бл. 1300)⁷⁷, надрукована в описі Cod. Hierosolym. Gr. 31 (XV ст.) у каталозі рукописів Кокилідеса⁷⁸.

4. Анонімні стихирини та канон Філотей Коккіна († 1379), патріарха константинопольського⁷⁹, що збереглися в неопублікованому ватиканському кодексі (Cod. Vat. Gr. 789, XIV-XV ст., fol. 2^r-7^r)⁸⁰. Особливістю канону є алфавітний акростих, який охоплює всі тропарі канону без ірмосів та богородичних. А початкові літери богородичних складають ім'я автора «Φιλοθέου». Обидві ці особливості є звичними для канонної творчості Філотей Коккіна, що дає змогу остаточно ідентифікувати його авторство.⁸¹

⁷⁶ Див., наприклад, такі два уривки з вечірніх стихир: «Якими піснеспівами похвальними прославимо Йоана, який із Дамаску возсіяв, божественні догми вияснив і воістину найточніше їх виклав [...]?» (перша стихирира вечірні); «Через ікону Христа праву руку відскли тобі, всеблаженний Йоане. Ти викрив безбожного кесаря, бо не шанував він ікони Господньої» (наславник). При перекладі з грецької мови мені завжди надавав дружню допомогу п. Йозеф Шатц (Josef Schatz, Eichstätt), за що хочу висловити йому сердечну подяку.

⁷⁷ Про Никифора Етика та його музично-піснетворчі праці див.: Erich Trapp та ін. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, част. 3: Δ... – Ἰσυχίος [= Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1/3]. Wien 1978, с. 163 (№ 6689); Edward V. Williams, Christian Troelsgård. Ethikos, Nikephoros // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians 1* ред. Stanley Sadie та ін. 2-ге вид, т. 8. New York – London 2001, с. 353 (з наведеною літературою).

⁷⁸ Пор.: Kleopas M. Koikylides. *Kataloipa cheirographōn Hierosolymitikēs Bibliothēkēs*. Jerusalem 1899, с. 68-71, тут с. 71 (fol. 135). Ця стихирира є також у музичному кодексі Gr. Hagion Oros 207 (= Docheiariou 379, XVII ст.), див.: Gregorios Th. Stathes. *Ta cheirographa byzantines musikes Hagion Oros*, т. 1. Αθήνα 1975, с. 534 (fol. 244^v).

⁷⁹ Про життя і праці Філотей Коккіна див.: Beck. *Kirche und theologische Literatur*, с. 723-727; Trapp та ін. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, част. 5: Κ... – Κομνηνούτζικος [= Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1/5]. Wien 1981, с. 204-206 (№ 11917).

⁸⁰ Опис кодексу див.: Pius Franchi deCavalieri. *Hagiographi Bollandiani, Catalogus Codicum Hagiographicorum Graecorum Bibliothecae Vaticanae*. Brüssel 1899, с. 26; Robertus Devreesse. *Codices Vaticani Graeci*, т. 3: *Codices 604-866*. Vatikan 1950, с. 306-307.

⁸¹ Про Філотееву піснетворчість див.: Г. М. Прохоров. К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина // *Труды Отдела древнерусской литературы* 27 (1972) 120-149, тут с. 135.

5. Дві цілісних служби Марка Євгеніка, митрополита ефеського († 23 червня 1444)⁸², у дуже доброму сучасному виданні⁸³.

6. Чотири стихир на хвалитних Йоана Євгеніка († після 1453)⁸⁴, брата Марка Євгеніка.

7. Десять стихир вечірні та утрени на честь Йоана Дамаскина з'явилися у виданні богослужбової книжки патріарха Єрусалимського Кирила у 1861 р. для служб 23 жовтня (свято апостола Якова, брата Господнього) та 4 грудня (день великомучениці Варвари), причому тексти на честь апостола Якова та великомучениці Варвари становлять більшу її частину.⁸⁵ Ці стихирі треба розуміти як додаток до звичайної служби на честь Дамаскина, тому вони не містять, наприклад, канону, натомість мають вказівку на звичайні мінейні тексти. Вони, згідно із заголовком, походять із певного неназваного рукопису з Лаври св. Сави,⁸⁶ тому їх не вдалося датувати чи ідентифікувати. У відомих мені каталогах рукописів Єрусалимської патріаршої бібліотеки вихідний рукопис для цього видання знайти неможливо. Через високу вшанованість Дамаскина в Єрусалимському патріархаті й поза його межами ці стихирі багато разів видавали у вигляді маленьких богослужбових книжечок, причому чини в них являють щоразу інший довільний вибір із цих десяти стихир та піснеспівів офіційних грудневих міней (див. вище, № 1 цього переліку)⁸⁷.

Тут треба конче зазначити ще й таке. У каталозі рукописів Єрусалимського патріархату Атанасіоса Пападопулоса-Керамевса при описі кодексу

⁸² Щодо життєпису та піснетворчості Марка Євгеніка див.: Μίνεβα Εφελίνα. Το υμνογραφικό έργο του Μάρκου Ευγενικού. Αθήνα 2004, с. 25-203.

⁸³ Див.: Μίνεβα. Το υμνογραφικό, с. 363-389.

⁸⁴ Щодо життєпису й діяльності Йоана Євгеніка див.: Μίνεβα. Το υμνογραφικό, с. 679-700; Erich Trapp. Johannes Eugenikos // *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 3 (1992) 354-355.

⁸⁵ Див.: Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου καὶ πρώτου ἱεράρχου τῶν Ἱεροσολυμῶν, ἐκδίδεται κελεύσει τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Κυρίου Κυρίου Κυρίλλου. Jerusalem 1861, с. 41-48 (Служба Йоанові Дамаскину).

⁸⁶ Там само, с. 41, вказівка звучить: «Ἐκ τοῦ χειρογράφου τοῦ εὑρισκομένου ἐν τῇ μεγίστῃ Λαύρᾳ τοῦ Ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν ΣΑΒΒΑ τοῦ ἡγιασμένου».

⁸⁷ Див., наприклад: Ἀκολουθία καὶ Βίος τῆς Ἁγίας Μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας καὶ τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ψαλλομένη τῇ 4 Δεκεμβρίου. [Jerusalem] 1895, с. 3-19; Ἀκολουθία καὶ Βίος τῆς Ἁγίας Μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ψαλλομένη τῇ 4 Δεκεμβρίου, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐν ἱερεῦσι Γεωργ. Ἁ. Βουτέρη ἐφημερίου καὶ ἐνταῦθα ἐνοριακοῦ ναοῦ Ὁσίου Μελετίου. Athene 1915, с. 3-25. Тут 23-й змінний тропар на честь Йоана Дамаскина на 3-й глас «Τὴν καλλικέλαδον καὶ λιγυραῖς μολπαῖς κατακελαδοῦσάν τε καὶ ἀγλαΐζουσαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ εὐλαλον ἀηδόνα [...]» і новий кондак на 4-й глас «Τὸν ἡμνογράφον καὶ σεπτὸν Ἰωάννην [...]».

Hierosolym. Gr. Sabas 83 (ірмологіон XI-XII ст.) вказано на анонімну службу на честь Йоана Дамаскіна, заголовок якої досить виразний: «Ἀκολουθία εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν». Служба надписана як «Ἐτέρα ἀκολουθία Ἰωάννου μοναχοῦ Δαμασκηνοῦ» і міститься на аркушах 31-60.⁸⁸ Щоправда, після ґрунтовної перевірки виявилось, що надписи вказаного каталогу в описі є другорядними, вносять замішання і є змістовно неправдивими. Згадана служба в цьому ірмологіоні – це низка ірмосів із невмами, які переписувач приписує Йоанові Дамаскіну. Значить, тут йдеться про чин (у цьому випадку = перебіг), який щонайбільше може походити з-під пера Йоана Дамаскіна, але аж ніяк не є створеним на його честь. Однак для наших подальших тверджень цей результат перевірки не має значення.⁸⁹

Деталізоване опрацювання всіх перелічених текстів вийшло б далеко поза рамки цього допису. Тому обмежимося вужчими спостереженнями. Піснетворчі тексти на честь Йоана Дамаскіна, відповідно до змісту, можна розділити на дві групи. До першої належатимуть тексти, які мають загальний характер і в піснетворчості яких ужито звичайних тем, як-от про слави Йоанового аскетичного життя та мистецтва поезії: № 1 (анонімні стихири), № 2 (канон Йоана Мавропа), № 4 (анонімні стихири), № 6 (стихири на хвалитних Йоана Євгеніка), а також № 7 (більшість стихир вечірні та утрени в згаданих друках) із нашого переліку, наведеного вище. До другої групи належать тексти, у яких опрацьовано дані з життій, а також ті, що покликаються на богословський авторитет Дамаскіна (решта пунктів із переліку).

Піснетворчість на честь Йоана Дамаскіна можна поділити також з огляду на хронологічний аспект. Тоді текстуальні свідчення Стефана Саваїта треба виокремити в одну групу, оскільки вони постали перед першою письмово засвідченою згадкою про вступ Йоана Дамаскіна в Лавру св. Сави у його житіях (перед поч. XI ст.). До другої групи належатимуть твори трьох богословів – Йоана Мавропа, Філотея Коккіна та Марка Євгеніка – з їхніми піснеспівами на честь Дамаскіна. Тому в наступних двох підпунктах розглянемо, за хронологічним принципом, зміст піснеспівів Стефана Саваїта, з одного боку, і трьох інших авторів, з іншого.

⁸⁸ Опис рукопису див. у: Papadopoulos-Kerameus. *Hierosolymitike Bibliothek*, т. 2, с. 157, 740-741 та 844 (зміст).

⁸⁹ За дослідження й удоступнення копій, як і за обговорення змісту вказаних листів, я щиро вдячний проф. д-ру Єлені Велковській (Сієна) та проф. д-ру Стефано Паренті (Рим), а також д-ру Роберту Фольку (Шаєрн, Баєр – Bayer. Akad. d. Wiss. / Byz. Inst. Scheyern).

Стефан Саваїт про Йоана Дамаскина

Першою увагу вчених на канон Стефана Саваїта (Співця, Святоградця, † 807)⁹⁰ на честь Йоана Дамаскина звернула Васса Контічело⁹¹. Стефан Саваїт сам був монахом і піснєписцем монастиря св. Сави і, на думку деяких дослідників, навіть племінником Йоана Дамаскина.⁹² Якщо це справді так, то цей родич Дамаскина мав би бути монахом у лаврі в другому чи третьому поколінні після Йоана.⁹³ Попри те, що на той час Дамаскин уже був відомий як дуже важливий піснєписець, Стефан у своїй праці жодним чином не вказує, що Йоан жив і творив у його монастирі, хоча й оспівує Дамаскина як монаха, піснєписця та богослова. Ще дивнішим це стає тоді, коли бачимо, що на прикладі цього канону та інших Стефанових піснєспівів можна довести, що він дуже добре знав Йоана чи його життя і діяльність.

Дамаскин відомий Стефанові як *монах*, і останній описує Йоанові обіти послуху та вбогості так:

Уставові Христа послушним будши, ти насолоду, багатство, помпезність та блиск світу полишив, взяв хрест на себе, Йоане, і послідував за Ним [...]. Убогим ставши, уподібнившись Христові, зuboжілому задля спасіння світу, ти сподобився увійти в таку ж славу, згідно з обітницею Його, і маєш участь у владичній силі Всевладного.⁹⁴

Йоан для Стефана є *піснєписцем*, зрівнятися з яким не може жоден інший – навіть той, хто зважиться писати пісні на його честь:

Хто візьметься піснєспіви на честь тобі співати, той потребує медоплинний глас твій, блаженний, яким ти, отче Йоане, православну Церкву, яка пам'ять твою звершує, піснями просвітлюєш.

Ти хори святих у піснях оспівав, блаженний, чисту Богородицю, Предтечу Христового, далі апостолів, пророків і подвижників, мудрих учителів, праведних і мучеників і тепер у їх обителях перебуваєш.⁹⁵

⁹⁰ Стефана Саваїта, Піснєписця або Молодшого, не треба плутати з однойменним, приблизно з того самого часу, Стефаном Саваїтом Чудотворцем (725-794). Про обох саваїтів див.: Ehrhard. Das griechische Kloster Mar-Saba in Palaestina, с. 49-50; Robert Volk. Stephanos Sabaïtes // *LThK* (Sonderausgabe 2009), т. 9, с. 971.

⁹¹ Див.: Conticello. Jean Damascène, с. 991.

⁹² Див.: Aristarchos Peristeris. Literary and Scribal Activities at the Monastery of St. Sabas // *Patrich. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism*, с. 171-177, тут с. 174. Щодо життєпису та поетичної творчості Стефана див.: Σωφρόνιος Ευστρατιάδης. Στέφανος ὁ ποιητῆς ὁ Σαβαΐτης // *Nea Sion* 25 (1933) 594-602, 651-673, 722-737; *Nea Sion* 26 (1934) 3-19, 113-130, 185-187.

⁹³ Див.: Ehrhard. Das griechische Kloster Mar-Saba in Palaestina, с. 49-50; Casimir Emereau. Hymnographi Byzantini quorum nomina in litteras digessit notulisque adornavit // *Échos d'Orient* 24 (1925) 163-179, тут с. 174.

⁹⁴ Μηραΐα, с. 365 (пісня 4, тропарі 1 і 2).

⁹⁵ Там само, с. 363-364 та 369 (пісня 1, тропар 1; пісня 9, тропар 2).

Врешті Стефан оспівує Йоана як *богослова і систематика*:

Ревністю запалений, повалив ти всю злобу богоборних лжевчень, бо добре укладеними писаннями ти всім ясно розкрив, Йоане, те, що перед тим мудрецяма непослідовно й у простій формі викладене було.

Ти виразно відкинув, Йоане, у писаннях твоїх розділення Несторія і змішання Севера, безумство монотелітів і віру моноенергітів, просвічуючи всім кінцям землі віру праву.

Засіяв ворог за звичаєм своїм бур'ян лжевчень у Церкві Христовій: ніби почитання ікон у ній є відступництвом, але знайшов він тебе, Йоане, невсипущим, бо ти був на місці, вириваючи кожен паросток облудний.⁹⁶

Отже, хоча Стефанові багато що відомо про Йоана, він, однак, не покликається на свого попередника ні як на свого родича⁹⁷, ні як на свого співбрата в монашесстві й піснеспіва. Таке «замовчування» можна, на мій погляд, пояснити лише тим, що Стефан писав канон святому, який, хоч і був відомий йому та почитаний ним, не був ані кровно спорідненим із ним, ані не походив із того ж монастиря. Цей аргумент знаходить підтвердження й у двох інших аспектах піснетворчих праць Стефана.

З опублікованих Стефанових праць нам відомо, що у своїх піснеспівах він часто вказує конкретні місця життя чи життєві обставини святих, яких оспівує. У каноні на 12 березня, на пам'ять римського єпископа Григорія Двоєслова († 604), Стефан чотири рази згадує «Рим» і в одному місці «Італію».⁹⁸ У каноні на честь дамаських мучеників Сабіяна, Павла і Тага (25 вересня) згадано «Дамаск», а в каноні на честь перенесення мощей Миколая Мирликійського (20 травня, згідно з поданим виданням) «Мири» згадуються чотири рази.⁹⁹ Дуже важливим із цього погляду є канон Стефана на честь саваїтських преподобномучеників († 796). Їхню пам'ять святкують 20 березня, і для них цей канон приписаний в офіційних мінеях. У багатьох місцях Стефан оспівує їх як монахів своєї лаври.

⁹⁶ Там само, с. 368 (пісня 7, тропар 1; пісня 8, тропарі 1 і 2).

⁹⁷ Одним із явних і виразних прикладів визнання кровної спорідненості в піснетворчості служить, наприклад, канон Теофана Граптоса на честь його рідного брата Теодора (обидва були монахами Лаври св. Сави!), який багато потерпів за іконопочитання, аж до мученицької смерті. Теофан укладає канон на честь Теодора (на 27 грудня) акростихом «Про житіє твоє, брате, віршую я піснеспіви», а в іншому місці того ж канону пише: «Піснеспівною молитвою заступайся за мене, блаженний, перед Господом через слабкість мою, за мою монашу спільноту та братство, щоб ми за спільним способом життя також спільно обожествлення отримали» (пісня 9, тропар 3). Ці вислови виразно свідчать про тілесне споріднення співця з оспівуваним (див.: Μηραΐα, т. 2, с. 397 і 705).

⁹⁸ Див.: Ευστρατιάδης // *Nea Sion* 25 (1933) 657, 660, 661, 666.

⁹⁹ Див. там само, с. 736 та *Nea Sion* 26 (1934) 12, 14, 17-18.

Особливо виразним це є у третій пісні – з прямим відсиланням до ігумена-засновника, коли піснетворець звертається до них як до «сумлінних учнів богоносного Сави, які через свій важкий і незворотний шлях [тобто мучеництво] осягнули життя безконечне»¹⁰⁰. Стефан недвозначно згадує події нападу сарацинів на монахів Лаври св. Сави:

Коли ворог побачив, як незборимі мученики в пустелі трудяться і як вони прикрашені розмаїттям чеснот, розпалився він люття, власною заздрістю уловлений, і озброївся до нападу.¹⁰¹

В останній строфі канону саваїтський творець покликається, з одного боку, безпосередньо на Саву як на отця й засновника, а з іншого – позиціонує себе як співбрата в монашестві щодо оспівуваних мучеників і як піснеспіва:

Як достойні сини Сави, блаженні, у небі в трисвітлому світі сяючі, заступайтесь разом із ним, отцем і заступником духовним, за нас, співучнів і співців ваших, щоб церквам був дарований обильний мир, а душам нашим – спасіння.¹⁰²

З останніх наведених прикладів стає зрозумілим, що такого цілковитого Стефанового мовчання про Лавру св. Сави в його каноні на честь Йоана Дамаскина не можна оминати увагою. Порівняно зі звичними для піснетворчого хисту Стефана Саваїта текстами, як також зі строфами інших Стефанових поезій, його канон на честь Дамаскина є радше виразним і непорушним свідченням на користь того, що Йоан не був саваїтом.

Йоан Мавроп, Філотей Коккін та Марко Євгенік про Йоана Дамаскина

Усі три автори, про яких ітиметься далі, були видатними богословами і впливовими єпископами свого часу, а також активними проповідниками й піснеспівацями, і для них звершення богослужіння було першочерговим завданням. Кожен із них вважав важливим піснетворчо заопікуватися Йоаном Дамаскином. Нижче висвітлимо, що ж підштовхнуло їх до цього.

Зацікавленість Йоана Мавропа укладати піснеспіви на честь Дамаскина корениться в його піснетворчому дарі й бажанні прославити пісенно та включити у свій багатий канонний репертуар поважного попередника в царині піснетворчості.¹⁰³

¹⁰⁰ Μηναῖα, с. 118 (пісня 3, тропар 2).

¹⁰¹ Пор. там само, с. 119 (пісня 4, тропар 1).

¹⁰² Пор. там само, с. 122 (пісня 9, тропар 4).

¹⁰³ Вважають, що близько 160 канонів чи послідувань є справді його авторства, щодо цього пор.: D' Aiuto. *Tre canoni di Giovanni Maurope*, с. 22-24.

У випадку патріарха Філотей Коккіна та митрополита Марка Євгеніка мотивація була дещо іншою. Для них створення піснеспівів мало радше богословське чи канонічне обґрунтування. Як предстоятелі вони були недостатньо визнаними на церковному ландшафті свого часу, а тому в певному сенсі мусили богословськи перестраховуватися, серед іншого, й піснеспівами на честь Йоана Дамаскіна, закріпивши своє богослов'я загально прийнятим і непорушно визнаним у візантійському православ'ї джерелом. Вплив літургійних текстів, які спільотно чи приватно виголошували, слухали, співали багато людей чи якими вони молилися, у таких ситуаціях має надзвичайно велике значення. Тож ці два отці й піснєписці цікавилися богослов'ям Йоана Дамаскіна передусім для встановлення богословських паралелей між запропонованими ними самими теологуменами і богословською спадщиною Дамаскіна. Цю тезу можна проілюструвати такими прикладами.

Патріарх Філотей, як відомо, був переконаним паламістом і захисником богословського вчення Григорія Палами († 1359)¹⁰⁴. У часи Філотеевого предстоятельства Паламу було проголошено святим (1368), внаслідок чого його вчення утвердилося та легітимізувалося.¹⁰⁵ Центральним зацікавленням паламізму є питання пізнаваності Бога людиною. При цьому робиться розрізнення між несотвореною й недоступною для всіх і всього, окрім Бога, Божою природою і Божими енергіями, що є несотворені, але доступні для приготованих до цього людей.¹⁰⁶ Щоб унаочнити це, тогочасні ворогуючі групи послуговувались образом події преображення Господнього на горі Тавор. Для прихильників паламізму таворське світло було несотвореним божественним світлом, яке могли бачити вибрані й освячені учні Христові, а для їхніх противників це світло було сотвореним і чуттєвим, а тому й минушим. Саме з цієї причини згаданий богословський спір назвали «суперечкою про таворське світло»¹⁰⁷. Щоб підкріпити це вчення авторитетом із святоотцівських часів, Філотей Коккін звернувся до постаті

¹⁰⁴ Пор.: Gerhard Podskalsky. Gregorios Palamas // *LThK* (Sonderausgabe 2009), т. 4, с. 1009-1010 (з літературою).

¹⁰⁵ Пор.: Robert E. Sinkiewicz. Philotheos Kokkinos // *LThK* (Sonderausgabe 2009), т. 8, с. 261-262 (з літературою).

¹⁰⁶ Див.: В. Асмус, М. Бернацкий. Григорий Палама. Учение о божественной сущности и божественных энергиях // *Православная Энциклопедия*, т. 13. Москва 2006, с. 28-37, тут с. 29-32; Marie-Hélène Congourdeau. Heiligung in der byzantinischen Kirche // *Die Geschichte des Christentums*, т. 6: *Die Zeit der Zerreißproben [1274-1449]* / ред. André Vauchez, Bernhard Schimmelpfennig. Freiburg im Breisgau 1991, с. 545-564, тут с. 553-560. Див. також підсумок нещодавно захищеної на богословському факультеті університету м. Айхштет магістерської праці Володимира Лакаатоша: Volodymyr Lakatosh. *Gotteserkenntnis bei Gregorios Palamas (1296-1359)*. Eichstätt 2015, с. 14-65.

¹⁰⁷ Пор.: Асмус, Бернацкий. Григорий Палама, с. 31-32.

Йоана Дамаскина. З огляду на ці Філотееві бажання, важливими є два спостереження щодо його піснетворчості на честь Йоана Дамаскина. У каноні Коккіна слово «світло» чи похідні від нього лексеми «сяяти», «блищати» трапляються 32 рази¹⁰⁸. Текст богородичного першої пісні канону виглядає майже програмним. Він починається з літери «Φ» і разом із початковими літерами богородичних інших пісень канону, як уже було зазначено, складає його ім'я – «Φιλοθέου». Богородичний звучить:

Незахідного Світла Родителько, істинного Світла Оселе, сяюча просвітлена Храмино Світла, просвіти серця всіх нас, які тебе, як Богородицю істинну, істинно піснями славимо.¹⁰⁹

Будучи добре обізнаним із творами Дамаскина, Коккін часто їх цитує, особливо «Гомілію на Преображення Христа»¹¹⁰, з якою можна було легко поєднати богослов'я таворського світла. Цю символіку світла представлено в сідальному після третьої пісні канону на честь Йоана так:

Світильник світлий встановило Слово, яке Світильникам засвітило Світло, на Сіоні, який світ зблисками повчань твоїх та піснеспівів красних, богонатхнений, просвітлює: Його моли, щоб він вчинив усіх нас, тебе піснями славлячих, синами Світла.¹¹¹

Паламістична мова «Світла» у Філотей тут очевидна.

Митрополит Марко Євгенік, учасник Флорентійського унійного собору і його ревний противник, а пізніше й протиборець,¹¹² потребував Дамаскинового авторитету ще більше, ніж Філотей. Це видно з того, що він створив аж дві служби на честь Йоана Дамаскина. Його богословське зацікавлення, окрім подальшого утвердження паламістсько-ісихастичного богослов'я та духовності¹¹³, охоплювало також питання Filioque, котре він сприймав

¹⁰⁸ Якщо ж узяти до уваги ще й стихирні вечірні, що передують канонів Філотей (авторство яких з'ясувати неможливо, але які несуть у собі явні Філотееві сліди й можуть бути його творінням), то загалом у цілому послідуванні нараховується навіть 39 слів, що пов'язані зі світлом.

¹⁰⁹ Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскина* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 3^v). Виділення тут і далі мої. – О. П.

¹¹⁰ 17 цитат із різних творів Дамаскина в агіографічних творах патріарха Коккіна, п'ять із яких покликаються на Йоанову гомілію на Преображення, є в: Δ. Γ. Τσάμης. Φιλοθέου Κομστατινουπόλεως του Κοκκίνου, Αγιολογικά έργα, Α' Θεσσαλονικείς Αγιοι. Thessaloniki 1985, с. 49, прим. 112; с. 69, прим. 33; с. 95, прим. 6; с. 134, прим. 162; с. 173, прим. 70; с. 227, прим. 291; с. 228, прим. 298; с. 243; с. 250, прим. 387; с. 280н, прим. 473; с. 316, прим. 595; с. 317, прим. 600; с. 383; с. 469; с. 504, прим. 298; с. 505, прим. 305.

¹¹¹ Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскина* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 4^r).

¹¹² Див.: Joseph Gill. *Konstanz und Basel-Florenz* [= Geschichte der ökumenischen Konzilien, 9]. Mainz 1967, с. 265-314, 342-352.

¹¹³ Наприклад, Марко оспівує Йоана Дамаскина як «Світильника Світла пізнання – λαμπτήρ τοῦ φέγγους τῆς γνώσεως» (ікос після 6-ї пісні канону), як блаженного, що

як відхилення Західної Церкви від православної віри. Його лінія була однозначною: Святий Дух ісходить лише від Отця, а не одночасно й від Сина (Filioque). Цей теологумен Марко мистецьки неодноразово вживає в багатьох місцях своїх піснеспівів на честь Йоана Дамаскіна. Він пише:

Небесну мудрість прийняв ти з небес і Богом даними промовама, як громами з небес, скинув ти богопротивні лжевчення, навчаючи, що лише від Отця ісходить Син і [Святий] Дух...

Те, що Дух Святий від Отця ісходить, але що Він також є Духом Сина, щоправда, не від Нього має своє буття, але через Нього вірним подається, проповідував ти в твоєму богослов'ї, триблаженний Йоане.¹¹⁴

Ці два приклади достатньо добре унаочнюють спосіб подання й остаточні цілі Марка Євгеніка.

Безсумнівно, обидва єпископи – і Філотей Коккін, і Марко Євгенік – знали не лише богословські праці Йоана, але і його житія. Попри зацікавлення Дамаскином насамперед як визнаним богословом, вони оспівують Йоана також і як аскета, і як піснєписця – до то ж, як у загальних рисах, так і в досить конкретних вимірах, не занедбуючи назвати місця й обставини з уже поширених тоді житій Йоана, де серед іншого передано і його правдоподібний вступ до Лаври св. Сави. До цих відомостей належать місце походження (Дамаск і Сирія)¹¹⁵, місце діяльності (Єрусалим чи Сіон)¹¹⁶, вказівки на програмний твір «Джерело пізнання»,¹¹⁷ відсікання правої руки

«насолоджується неоречевленим блиском Божим – τῆς ἀύλου θεαυείας ἐπαπολαύων» (пісня 7 першого канону, тропар 2) та як «славу внутрішнього миру – ἡσυχίας κλέος» (стихира першої служби). Пор.: Μηναῖα, с. 370 і 387.

¹¹⁴ Марко Євгенік. *Пісня 4 першого канону, тропар 1 та Пісня 5 першого канону, тропар 3* (Μίνεβα, с. 366, 367).

¹¹⁵ Пор., наприклад: Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскіна* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 2^r: «ощасливлуюча славо Дамаска», fol. 2^v: «славо велика Дамаска»); Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскіна* (Μηναῖα, с. 367: «мудрий Йоан, сирієць, оспівав у піснєспівах» таїнство Воплочення; с. 369: «радуйся, радосте велика Дамаска»).

¹¹⁶ Див., наприклад: Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскіна* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 4^r: Йоан Дамаскін є «сяючим світільником, установленим на Сіоні»); Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскіна* (Μηναῖα, с. 380: «Щоб відняти здобич Самарії та багатство Дамаска, прийшов Христос, що проріс із Якова; тебе ж узяв Він собі з Дамаска для наставлення Сіону, граду Бога великого»).

¹¹⁷ Див., наприклад: Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскіна* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 2^{r-v}: «невзворушна вежо та чашо пізнання Божого»; fol. 2^v: «вінець богослов'я»; fol. 3^r: Йоан Дамаскін «видобув зі Святого Писання істинні перли пізнання»; fol. 3^{r-v}: Йоан «учення богословів, розсіпані тут і там, зібрав і зберіг їх для Церкви Божої як скарбниці божественної поживи»); Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскіна* (Μηναῖα, с. 370: «Як приклад аскета та мірило богослов'я, як проводиря та основу піснєписців слави-мо тебе, блаженний, воздаючи тобі належне»).

та зцілення її через заступництво Богородиці¹¹⁸, згадки про Йоана як ревного захисника іконопочитання¹¹⁹, а також як улюбленого та уславленого всіма проповідника й піснєписця¹²⁰. Щоправда, у цьому переліку відсутня хоч якась згадка про Лавру св. Сави чи найменша вказівка на неї як на рідний монастир Дамаскина.¹²¹ Натомість можна знайти виразні вказівки на те, що монашою батьківщиною Йоана був саме Єрусалим, – наприклад, в одній із влучних паралелей до апостола Павла, яку робить Марко Євгенік:

Той, Хто неоречевленим вогнем освітив Павла по дорозі з Єрусалиму до Дамаска і послав його до народів не як переслідувача, а як найважливішого проповідника й апостола, Сам Він покликав із Дамаска на Сіон тебе, божественним світлом осяяного вчителя та найвищого богослова, дружбу Церкви, піснєписця та Духом Божим сповненого проповідника, божественномудрий Йоане, окрасо Дамаска.¹²²

Цей завершальний тропар підсумовує низку піснетворчих аргументів нашого дискурсу на користь саме єрусалимської батьківщини монаха Йоана Дамаскина.

¹¹⁸ Пор., наприклад: Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскина* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 3^v: «Сповнений ревності божественної до Богоматері істинної та ікони Того, Хто з неї таїнственно народився, ти потерпів відсічення руки; та вона, всіх уповання, приступила і зцілила її»).

¹¹⁹ Пор., наприклад: Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскина* (Μηναῖα, с. 366: «Ревність до дому Божого поглинала душу твою, отче Йоане, коли з оздоблення хвалигідними іконами його було пограбовано; тому ти поборював безбожних здалека пострілами з пера твого»).

¹²⁰ Пор., наприклад: Філотей Коккін. *Служба(?) та канон на честь Йоана Дамаскина* (Cod. Vat. Gr. 789, fol. 5^r: «Хори святих мучеників та пророків, апостолів мудрих та єрархів пом'янув еси світлими та гучними піснєспівами»; fol. 5^v: Йоан Дамаскин є «у всьому світі улюбленим піснєписцем»; fol. 7^r: «Богом благословенний і благодаті повний, блаженний, залишив ти Церкві, як скарб незнищений, православні промови»; Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскина* (Μηναῖα, с. 369: «радуйся, бо ти творіння піснєспівами твоїми звеселяєш»).

¹²¹ Попри виразні натяки на Сіон, а отже, на Єрусалим, Марко Євгенік у п'ятьох місцях говорить про «місто, яке панує над всіми» та «нині втішається мощами Йоана Дамаскина», звідки можна здогадатися, що йдеться про Константинополь. Див.: Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскина*. (Μηναῖα, с. 371-372 [пісня 8, тропар 1 та богородичний]; с. 373: «Словами твоїми Церква Христова отримала силу проти ворогів, а місто, яке панує над усіма містами, прийняло красу їх, заховуючи у своїх мурах твоє святе тіло, невичерпну скарбницю зцілень та нескінченне джерело благодатей»; с. 373 [богородичний] та 385-386 [пісня 9, тропар 3]). До речі, ці п'ять тропарів є ще одним письмовим свідченням того, що в першій половині XV ст. (тобто перед 1444 р., який є роком смерті Марка Євгеніка) мощі Йоана Дамаскина перебували в Константинополі, де їх ушановували (див. про це вище, прим. 50 і 52).

¹²² Марко Євгенік. *Служби на честь Йоана Дамаскина* (див.: Μίνεβα, с. 375 [стихира на хвалитних]).

Висновок

Виходячи з біографії Йоана Дамаскина, укладеної на основі відомих житій, історичних та агіографічних досліджень, а також із піснетворчих текстів на його честь, ми спробували показати, що монашу батьківщину відомого церковного вчителя хоч і треба шукати в Єрусалимському патріархаті, та все ж не у Лаврі св. Сави в долині Кедрону. Традиція, згідно з якою Дамаскин вступив у Лавру св. Сави і жив там, є в його житіях пізнішим нашаруванням, присутнім від XI ст. Окрім того, піснеспіви на честь Йоана Дамаскина, що вийшли з-під пера богословів та піснеписців різноманітного штибу, не дають жодних вказівок на його приналежність до Лаври св. Сави.

Висловлювані вже від середини XIX ст. і згодом не раз повторені сумніви, а також наведені тут аргументи підводять до висновку, що рідний монастир Йоана був, правдоподібно, в самому місті Єрусалимі. І хоча кожен із наведених тут аргументів та поодинокі припущення не дають остаточного й незаперечного доказу того, що Йоан як монах не жив у Лаврі св. Сави, все ж усі разом вони складаються в досить обґрунтовану гіпотезу не на користь саваїтської монашої батьківщини Дамаскина. Тому цей допис із великим ступенем правдоподібності можна завершити такими словами: Йоан Дамаскин не був саваїтом.

З німецької мови переклав Василь Рудейко

Oleksandr Petrynko

WAS JOHN DAMASCENE A SABAITE?

The author tries to question the firmly established conviction that St John Damascene was a monk of the lavra of St Sabbas the Sanctified (Mar Saba) in the Kidron valley. He considers available historical, hagiographic and poetic data, and based on them he suggests a hypothesis that the great poet and theologian could not belong to this religious community. The article is an extended and more elaborated version of the hypothesis, which was made by the author in his monographic study of John Damascene's Christmas canon.

Keywords: John Damascene, the lavra of St. Sabbas, liturgy, Patrology.